3-MAVZU. BADIIY MATN VA UNGA LINGVOPOETIK YONDASHUV. BADIIY MATNNING MAZMUNIY TURLARI

Maqsad: badiiy matnning estetik-kommunikativ mohiyatini, lingvopoetik tahlil tamoyillarini hamda mazmuniy turlarini nazariy va amaliy misollar yordamida o‘rgatish. Mashg‘ulot yakunida talaba badiiy va nobadiiy matnni farqlaydi, tasviriy vositaning kontekstdagi vazifasini izohlaydi, matnning yetti mazmuniy turini tanib, ularning o‘zaro uyg‘unlashishini tahlil qiladi.

Reja

1. Badiiy matn tushunchasi, tuzilishi va badiiy hamda nobadiiy matnning o‘zaro farqi.

2. Badiiy matnga lingvopoetik yondashuv: tilning estetik vazifasi va tahlil tamoyillari.

3. Badiiy matnning mazmuniy turlari: hikoya, tasvir, izoh, didaktik, xabar, buyruq-istak va hissiy ifoda.

4. Matn turlarining uyg‘unligi va namunalar asosida amaliy lingvopoetik tahlil.

Tayanch atamalar: matn, badiiy matn, lingvopoetika, estetik vazifa, obrazlilik, konnotatsiya, kontekst, muallif uslubi, hikoya matni, tasviriy matn, izoh matni, didaktik matn, xabar matni, buyruq-istak matni, hissiy ifoda matni.

1. Badiiy matnning mohiyati va badiiy-nobadiiy matn munosabati

Matn va badiiy matn tushunchalari

Matn – mazmuniy va grammatik jihatdan bog‘langan, muayyan kommunikativ niyatni ifodalovchi nutqiy butunlikdir. Matn og‘zaki yoki yozma shaklda namoyon bo‘lishi, hajman bir necha gapdan tortib yirik asargacha bo‘lishi mumkin. Uning yaxlitligini mavzu birligi, bog‘lanish vositalari, izchillik va kommunikativ tugallanganlik ta’minlaydi.

Badiiy matn til birliklaridan faqat axborot uzatish uchun emas, balki obraz, kayfiyat, estetik taassurot va ko‘pqatlamli ma’no yaratish uchun ham foydalanadi.

So‘zning lug‘aviy ma’nosi badiiy kontekstda kengayadi: u obrazli, ramziy yoki hissiy qiymat olishi mumkin. Shu bois badiiy matnni oddiy gaplar yig‘indisi deb emas, shakl va mazmun birligi sifatida o‘rganish lozim.

Badiiy matnning xususiyati barcha jumlalarning ko‘chma ma’noda bo‘lishi emas. Unda oddiy xabar, dialog, hujjatga o‘xshash parchalar, ilmiy yoki publitsistik uslubga xos birliklar ham uchrashi mumkin. Ularning badiiyligi matnning umumiy g‘oyasi va estetik tashkil etilishidagi vazifasiga bog‘liq.

Masalan, “Kech kirdi” jumlasi vaziyat haqida oddiy axborot berishi mumkin. “Kech qishloq ustiga sokin soyasini yoydi” jumlasida esa kechning kelishi jonlantirish vositasida tasvirlanadi. Ikkinchi gapning ta’sirchanligi “soya yoymoq” birikmasi va kechga insoniy harakat nisbat berilishi bilan bog‘liq. Bu misollar ma’ruza uchun maxsus tuzilgan.

Badiiy va nobadiiy matnning farqlari

Nobadiiy matnlar, jumladan ilmiy, rasmiy va ma’lumot beruvchi matnlarda odatda aniqlik, mantiqiy izchillik va bir ma’nolilik yetakchi talab hisoblanadi. Badiiy matnda esa ma’no ko‘pqatlamliligi, assotsiatsiya, hissiy ta’sir, ritm va obrazlilik muhim bo‘lishi mumkin. Biroq bu qarama-qarshilik mutlaq emas: ilmiy matnda ham obrazli ifoda, badiiy matnda ham aniqlik va mantiq uchraydi.

Badiiy matnni nobadiiy matndan ajratishda faqat sifatlash, o‘xshatish yoki metafora bor-yo‘qligiga qarash yetarli emas. Muallifning kommunikativ maqsadi, matnning kompozitsiyasi, til birliklarining vazifasi va o‘quvchida yuzaga keladigan estetik idrok birgalikda baholanadi.

Qiyoslash: “Shamol tezligi oshdi, daraxt shoxlari harakatlandi” — kuzatuvga yo‘naltirilgan axborot. “Shamol daraxt shoxlarini bezovta uyg‘otdi” — jonlantirish orqali kayfiyat hosil qiluvchi ifoda. Ikkala misol ham didaktik maqsadda yaratilgan, muayyan adib asaridan olingan iqtibos emas.

Mezon	Badiiy matn	Nobadiiy matn
Asosiy maqsad	Estetik ta’sir va	Ko‘pincha

	obrazli ma’no bilan axborot	ma’lumot berish yoki amaliy vazifani bajarish
Til birliklari	Kontekstda poetik aktuallashishi mumkin	Ko‘pincha odatiy, terminologik vazifada
Ma’no	Ko‘pqatlamlilik va tagma’no ehtimoli yuqori	Aniqlik va bir ma’nolilikka intilish
Kompozitsiya	Badiiy g‘oyaga bo‘ysundirilgan	Janr va amaliy maqsadga bo‘ysundirilgan
Baholash	Estetik yaxlitlik va ta’sir	Aniqlik, ishonchlilik va funksional samaradorlik

2. Badiiy matnga lingvopoetik yondashuv

Lingvopoetika va tilning estetik vazifasi

Lingvopoetika badiiy matndagi til vositalarining estetik vazifasini o‘rganadi. Lingvistik tahlil “qanday til birligi ishlatilgan?” savoliga javob bersa, lingvopoetik tahlil bundan tashqari “nega aynan shu birlik tanlangan?”, “u qanday obraz yoki kayfiyat hosil qilgan?”, “asarning g‘oyaviy-badiiy yaxlitligiga qanday xizmat qilgan?” savollarini ham qo‘yadi.

Fonetik qatlamda tovush takrori, ohang, pauza va urg‘u; leksik qatlamda metafora, metonimiya, sinonim, antonim, frazeologizm; morfologik qatlamda zamon, shaxs, son va baholash shakllari; sintaktik qatlamda takror, inversiya, parallelizm va ritorik so‘roq poetik vazifa bajarishi mumkin. Lekin ularning har biri har qanday holatda badiiy vosita bo‘lavermaydi. Vazifa konkret kontekstda aniqlanadi.

Masalan, “Yomg‘ir yog‘di” va “Yomg‘ir derazaga mungli kuy chaldi” gaplarini qiyoslaganda, ikkinchi gapdagi jonlantirish, metaforik ifoda va tovush bilan bog‘liq assotsiatsiya hissiy manzara yaratadi. Shu bilan birga, obrazning qanchalik muvaffaqiyatli ekani butun matnning mazmuni va ohangiga bog‘liq.

Lingvopoetik tahlilning asosiy tamoyillari

Birinchi tamoyil – shakl va mazmun birligi. Til birliklari alohida bezak sifatida emas, mazmunni yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida ko‘riladi. Masalan, qisqa va uzilgan gaplar bezovtalik yoki shoshilish kayfiyatini kuchaytirishi mumkin; ammo bu talqin matnning boshqa belgilariga mos kelishi lozim.

Ikkinchi tamoyil – kontekst va yaxlitlik. Bir so‘zning poetik qiymati alohida jumlada boshqa, asarning kengroq kontekstida boshqa bo‘lishi mumkin. Shu sababli so‘z, gap, abzats va umumiy kompozitsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik tekshiriladi.

Uchinchi tamoyil – me’yor va chekinishni izohlash. Shevaga xos birlik, eskirgan so‘z yoki noodatiy so‘z tartibi matnda qahramon nutqini individuallashtirishi, tarixiy muhitni berishi yoki ritm yaratishi mumkin. Bunday shakllarni oddiy “xato” deb baholashdan oldin ularning badiiy vazifasi aniqlanadi.

To‘rtinchi tamoyil – muallif uslubini matn dalillari bilan asoslash. Bir-ikki tasodifiy misol asosida “muallifning uslubi shunday” degan qat’iy xulosa chiqarish to‘g‘ri emas. Qaytariluvchi til vositalari, obrazlar tizimi, sintaktik qurilish va janr xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Tahlil qatlami	Aniqlanadigan vosita	Poetik vazifa savoli
Fonetik-fonografik	Tovush takrori, ritm, pauza	Ohang yoki kayfiyatga qanday ta’sir qildi?
Leksik-semantik	Metafora, sinonim, ibora	Qaysi obraz va qo‘shimcha ma’no yuzaga keldi?
Morfologik	Zamon, shaxs, son, baho shakli	Nuqtayi nazar va hissiy munosabat qanday ifodalandi?

Sintaktik	Inversiya, takror, parallelizm	Urg‘u, sur’at va ta’sirchanlik qanday o‘zgardi?
Matn darajasi	Kompozitsiya, motiv, kontekst	Vositalar umumiy g‘oyaga qanday xizmat qildi?

3. Badiiy matnning mazmuniy turlari

Fan dasturining M3 bandida mazmuniga ko‘ra yetti tur ko‘rsatilgan: hikoya, tasviriy, izoh, didaktik, xabar, buyruq-istak va hissiy ifoda mazmunli matnlar. Bu tasnif matnning yetakchi mazmuniy-kommunikativ yo‘nalishini anglatadi; bitta badiiy asarda bir necha tur birlashishi mumkin.

1. Hikoya mazmunli matn

Voqea va harakatlarning vaqt bo‘yicha rivoji yetakchi bo‘ladi. Fe’llar, vaqt bildiruvchi birliklar va voqealar ketma-ketligi muhim.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Tongda u yo‘lga chiqdi. Ko‘prikdan o‘tdi, bir muddat to‘xtadi va nihoyat eski hovliga yetib keldi.

Ajratish mezoni: “Nima bo‘ldi, keyin nima yuz berdi?” savollari ustuvor.

2. Tasviriy matn

Predmet, shaxs, tabiat yoki holatning belgilarini sezdiradi. Sifatlar, sifatlash, o‘xshatish va makon bildiruvchi birliklar faol.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Hovlining chetida eski tut daraxti qad rostlagan, uning keng shoxlari tuproq yo‘lakka salqin soya tashlardi.

Ajratish mezoni: “Qanday ko‘rinishda?” savoli yetakchi.

3. Izoh mazmunli matn

Hodisa yoki fikrning sababini, mazmunini, bog‘liqligini ochadi. Sabab-natija munosabati va izohlovchi birliklar uchraydi.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: U bu ko‘chadan ataylab yurardi, chunki bolalik xotiralari aynan shu yer bilan bog‘liq edi.

Ajratish mezoni: “Nima uchun, qanday sabab bilan?” savollari muhim.

4. Didaktik matn

Axloqiy xulosa, nasihat yoki ibrat yetakchi bo‘ladi. Umumlashtiruvchi hukmlar, maqolga yaqin ifodalar va baholashlar qo‘llanadi.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Inson bergan va’dasiga sodiq bo‘lsa, unga bildirilgan ishonch ham mustahkam bo‘ladi.

Ajratish mezoni: “Qanday ibrat yoki xulosa berilmoqda?” savoli ustuvor.

5. Xabar mazmunli matn

Muayyan holat, fakt yoki yangilik haqida ma’lumot yetkazadi. Mazmun ko‘pincha qisqa va bevosita ifodalanadi.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Qishloqqa yangi muallim kelgani haqida xabar tarqaldi. Ertaga maktabda uchrashuv bo‘lishi aytildi.

Ajratish mezoni: “Qanday xabar berilmoqda?” savoli asosiy.

6. Buyruq-istak mazmunli matn

Buyurish, iltimos, da’vat, tilak yoki orzu ifodalanadi. Buyruq-istak mayli va murojaat shakllari faol.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Qani, derazani oching! Shu tongning musaffo havosi xonaga kirsin!

Ajratish mezoni: “Nima talab qilinmoqda yoki tilanmoqda?” savoli yetakchi.

7. Hissiy ifoda mazmunli matn

Quvonch, iztirob, hayrat, qo‘rquv kabi kechinmalar ustun. Undov, ritorik so‘roq, takror va emotsional sintaksis qo‘llanadi.

Tahlil uchun mualliflik o‘quv misoli: Nahotki u qaytgan bo‘lsa?! Qanday quvonch! Yuragi hayajondan tez urardi.

Ajratish mezoni: “Qanday his va munosabat ifodalangan?” savoli muhim.

Mazmuniy tur	Yetakchi belgi	Tipik lisoniy vositalar
Hikoya mazmunli	“Nima bo‘ldi, keyin	Harakat fe’llari,

matn	nima yuz berdi?” savollari ustuvor.	vaqt ko‘rsatkichlari
Tasviriy matn	“Qanday ko‘rinishda?” savoli yetakchi.	Sifatlash, o‘xshatish, makon birliklari
Izoh mazmunli matn	“Nima uchun, qanday sabab bilan?” savollari muhim.	Chunki, sababli, demak
Didaktik matn	“Qanday ibrat yoki xulosa berilmoqda?” savoli ustuvor.	Umumlashtiruvchi hukm, nasihat
Xabar mazmunli matn	“Qanday xabar berilmoqda?” savoli asosiy.	Xabar gap, fakt bildiruvchi birlik
Buyruq-istak mazmunli matn	“Nima talab qilinmoqda yoki tilanmoqda?” savoli yetakchi.	Buyruq-istak mayli, murojaat
Hissiy ifoda mazmunli matn	“Qanday his va munosabat ifodalangan?” savoli muhim.	Undov, takror, ritorik so‘roq

4. Matn turlarining o‘zaro uyg‘unligi va tahlil namunasi

Aralash mazmunli badiiy parcha

Quyidagi parcha maxsus didaktik maqsadda yozildi: “Kech kirgan edi. Ko‘chaning narigi boshida birgina chiroq miltillardi. Anvar eshik oldiga keldi, ammo ichkariga kirishga jur’at etmadi. Axir u shu uyda bolaligining eng yorug‘ kunlarini o‘tkazmaganmidimi? ‘Kir, bolam’, degan ovoz eshitildi. Voy, bu ovozni qancha sog‘ingan edi!”

Parchaning “Kech kirgan edi” qismi vaziyatni xabar qiladi. “Birgina chiroq miltillardi” jumlasi tasviriy vazifani bajaradi. “Anvar eshik oldiga keldi” hikoya mazmuniga mansub; keyingi “ammo” orqali qahramonning ikkilanayotgan holati kuchayadi. “Axir u shu uyda...” jumlasidagi ritorik so‘roq xotira va ichki izohni yuzaga chiqaradi. “Kir, bolam” — buyruq-istak mazmunli murojaat; “Voy...” bilan boshlangan jumla hissiy ifodani kuchaytiradi.

Parchada alohida didaktik hukm yo‘q. Demak, barcha yetti mazmuniy tur har bir parchada qatnashishi shart emas. Bitta matnda hikoya mazmuni yetakchi bo‘lib, xabar, tasvir, izoh, buyruq va hissiy ifoda uni boyitishi mumkin.

Lingvopoetik tahlil davomida “birgina chiroq” detalining yolg‘izlik yoki kutish kayfiyatiga aloqasi, “miltillardi” fe’lining vizual ta’siri, “ammo” bog‘lovchisining ruhiy qarama-qarshilikni berishi hamda undov va ritorik so‘roqning kechinmani ifodalashi alohida ko‘rsatiladi. Bu talqinlar matnning o‘zida mavjud til dalillariga asoslangan.

Talabalar uchun amaliy tahlil algoritmi

1-bosqich. Matnning mavzusi, vaziyati va umumiy kommunikativ maqsadini belgilang. 2-bosqich. Voqea, tasvir, izoh, xabar, nasihat, buyruq-istak va hissiy ifoda segmentlarini ajrating. 3-bosqich. Har bir segmentdagi yetakchi til vositalarini toping. 4-bosqich. Til vositasining faqat nomini emas, uning estetik yoki kommunikativ vazifasini tushuntiring. 5-bosqich. Qismlar qanday yaxlit badiiy mazmun hosil qilganini umumlashtiring.

Tahlilda “bu yerda metafora bor” deyishning o‘zi yetarli emas. Metafora nimani nimaga qiyoslagani, qaysi hissiy ta’sirni yuzaga chiqargani va umumiy g‘oyaga qanday xizmat qilgani ko‘rsatilishi kerak. Bir-biriga zid talqinlar paydo bo‘lsa, qaysi talqin ko‘proq matniy dalilga tayanishini qiyoslash maqsadga muvofiq.

Xulosa

Badiiy matn – mazmuniy va estetik jihatdan tashkil topgan yaxlit nutqiy hodisa. Uning lisoniy tahlili til birliklarini aniqlash bilan boshlanadi, lingvopoetik

tahlil esa ushbu birliklarning obraz, kechinma va muallif g‘oyasini yuzaga chiqarishdagi vazifasini izohlaydi. Badiiy matnning hikoya, tasvir, izoh, didaktik, xabar, buyruq-istak va hissiy ifoda turlari amaliy tahlil uchun qulay tasnif bo‘lib, real asarda ko‘pincha o‘zaro qorishgan holda namoyon bo‘ladi.

Nazorat savollari

1. Matnning yaxlitligi qanday belgilar bilan ta’minlanadi?

2. Badiiy matnning estetik vazifasi nimada?

3. Badiiy va nobadiiy matnni ajratishda qanday mezonlar qo‘llanadi?

4. Lingvistik tahlil bilan lingvopoetik tahlilning farqi nima?

5. Shakl va mazmun birligi tamoyilini izohlang.

6. Kontekst til birligining poetik qiymatiga qanday ta’sir qiladi?

7. Hikoya mazmunli matnning asosiy belgisi nima?

8. Tasviriy va izoh mazmunli matn qanday farqlanadi?

9. Didaktik matnda qanday kommunikativ maqsad yetakchi?

10. Xabar va buyruq-istak matnlarini qiyoslang.

11. Hissiy ifoda matnida qaysi sintaktik vositalar faol bo‘ladi?

12. Bir parchada bir necha mazmuniy tur qanday uyg‘unlashadi?

Mustaqil ta’lim va amaliy topshiriqlar

1. O‘zbek badiiy adabiyotidan kichik parcha tanlab, undagi mazmuniy turlarni belgilang; asar nomi va sahifasini ko‘rsating.

2. Bir voqeani avval xabar, so‘ng tasviriy, keyin hissiy ifoda shaklida qayta yozing va farqlarni tahlil qiling.

3. Badiiy matndan beshta poetik aktuallashgan til birligini ajratib, vazifasini yozing.

4. Berilgan mualliflik o‘quv parchasida hikoya va hissiy ifoda qismlarining o‘zaro aloqasini tahlil qiling.

5. Kichik guruhda bir parcha uchun ikki xil lingvopoetik talqin ishlab chiqing va matniy dalillar bilan himoya qiling.

10 ta test savoli

1. Lingvopoetika nimani o‘rganadi?

A) Faqat imloni

B) Til vositalarining badiiy-estetik vazifasini

C) Faqat tarixiy sanalarni

D) Faqat tarjimani

2. Badiiy matnning muhim xususiyati qaysi?

A) Faqat termin ishlatish

B) Faqat qisqa gaplardan iborat bo‘lish

C) Obrazlilik va estetik ta’sir

D) Faqat bir ma’nolilik

3. Voqealar ketma-ketligi qaysi turda yetakchi?

A) Hikoya

B) Tasvir

C) Didaktik

D) Hissiy ifoda

4. Predmetning belgilari qaysi turda yetakchi?

A) Buyruq-istak

B) Izoh

C) Xabar

D) Tasviriy

5. Sabab va mohiyatni tushuntirish qaysi turga xos?

A) Hikoya

B) Izoh

C) Hissiy ifoda

D) Buyruq

6. Nasihat va ibrat qaysi turga xos?

A) Didaktik

B) Xabar

C) Tasvir

D) Hikoya

7. “Derazani oching!” qanday mazmunni ifodalaydi?

A) Tasvir

B) Hikoya

C) Buyruq-istak

D) Izoh

8. “Voy, naqadar go‘zal!” qaysi turga yaqin?

A) Izoh

B) Xabar

C) Hikoya

D) Hissiy ifoda

9. Lingvopoetik tahlilda qaysi savol muhim?

A) Matn nechta sahifa?

B) Vosita qanday estetik vazifa bajargan?

C) Qog‘oz rangi qanday?

D) Matn qachon chop etildi, xolos?

10. Bitta badiiy matnda mazmuniy turlar ...

A) Uyg‘unlashishi mumkin

B) Hech qachon aralashmaydi

C) Faqat ikkitadan bo‘ladi

D) Faqat didaktik bo‘ladi

Javoblar kaliti: 1–B, 2–C, 3–A, 4–D, 5–B, 6–A, 7–C, 8–D, 9–B, 10–A.

Glossariy (o‘zbekcha–ruscha–inglizcha)

O‘zbekcha	Ruscha	Inglizcha
Badiiy matn	Художественный текст	Literary text

Lingvopoetika	Лингвопоэтика	Linguopoetics
Estetik vazifa	Эстетическая функция	Aesthetic function
Obrazlilik	Образность	Imagery
Kontekst	Контекст	Context
Hikoya matni	Повествовательный текст	Narrative text
Tasviriy matn	Описательный текст	Descriptive text
Izoh matni	Объяснительный текст	Explanatory text
Didaktik matn	Дидактический текст	Didactic text
Hissiy ifoda	Эмоциональная экспрессия	Emotional expression

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev M. Matn lingvistikasi. Darslik. Toshkent, 2021.

2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan, 2008.

3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2007.

4. Qurbonova M. Matn tilshunosligi. Darslik. Toshkent, 2014.

5. Боймирзаева С. Матн модаллиги. Тошкент: Фан, 2010.

6. Turniyozov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarqand: SamDU, 2005.

7. Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. Бухоро, 2000.

8. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. Toshkent, 2008.

Eslatma: ma’ruzadagi qisqa matn parchalari maxsus didaktik misollar sifatida tuzilgan; ular adiblarning asarlaridan olingan iqtiboslar emas. Mavzu va asosiy adabiyotlar ro‘yxati foydalanuvchi taqdim etgan o‘quv dasturiga moslashtirilgan.